

Kampen om mobilitet og sted

Hva kan antropologien tilføre forståelsen av «migrasjonskrisen»?¹

The struggle over mobility and place

What might anthropology contribute to the study of the current «migration crisis»?

Ada I. Engebriqtsen

Forsker 1, NOVA, Høgskolen i Oslo og Akershus

ada.i.engebriqtsen@nova.hioa.no

Ada Ingrid Engebriqtsen er sosialantropolog og forsker 1 på NOVA, Høgskolen i Oslo og Akershus. Hun har arbeidet med spørsmål knyttet til bistand, migrasjon og etnisitet med vekt på relasjoner mellom grupper. Hun har skrevet dr. polit. avhandling om forholdet mellom rumenere og rom i Transilvania og har publisert internasjonalt om dette og andre tema.

SAMMENDRAG

Artikkelen diskuterer hva antropologien kan tilføre studiet og analysen av dagens migrasjonsituasjon, som media og myndigheter stort sett beskriver med kriseterminologi. Inspirert av en rekke kritiske forskere prøver jeg å diskutere hva denne posisjoneringen betyr, og hva den gjør. Jeg er også opptatt av hva den ikke gjør, hva den dekker over og hva en slik tilsløring betyr. Jeg retter søkelyset mot det jeg ser som to forskningsagendaer som kan betegnes som migrasjonsforskning og mobilitetsforskning, og diskuterer muligheter og begrensninger i disse begrepene og den forskningen som ofte følger. Til slutt vil jeg argumentere for tre perspektiver som jeg mener er implisitte i antropologisk tenkning og som må styre også forskning om «kampen om mobilitet og sted»: systematisk relasjonisme – analytisk relativisme og hardnakket fabulering.

Nøkkelord

Krise, Migrasjon, Mobilitet, Nomadologi, Relasjonisme, Fabulering

ABSTRACT

This article sets out to discuss the notion of crisis and argues that the notion has several shortcomings for the understanding of the current global situation. Instead of shedding light on these global movements of people, and the relationships that spur them and that

1. Denne teksten var et av plenumsforedragene på NAF-konferansen i 2016 og har etter forfatterens ønske beholdt sitt foredragspreg.

they create, the notion freezes an understanding of alarm without asking for whom and for what. My approach is to ask what these movements do and for this purpose I discuss the concepts/perspectives of migration and of mobility as different approaches to the understanding of movement. While migration is locked in a political rhetoric about movement as a problem and a cause for political control, mobility is a more open approach and motivates for the comparison between seemingly incommensurable processes and actors. With Deleuze and Guattari's *Nomadology* as a perspective, mobility can be seen to refer both to physical movement, but also to the mentality of movement; openness to new and undiscovered aspects of social reality. Thus while migration research tends to confirm categories and perspectives already established such as illegal and legal migration, refugees and labour migrants, integration ethnicity and racism, mobility in a nomadology perspective can ask questions about what mobility does, changes and creates.

Keywords

Crisis, Migration, Mobility, Nomadology, Relationism, Relativism, Fabulation

For 10–15 år siden viste NRK en fremtidsfiksjon om miljøødeleggelser og fattigdom i Afrika som tvang folk til å forlate landsbyene sine over hele kontinentet og til å begynne på en mars mot Europa. Filmen sluttet da de nådde Gibraltar; en enorm menneskemengde som speidet nordover og ventet på å fortsette siste etappe. Den fiksjonen er nå virkelighet; de fattige og fortrenkte kommer hit til Europa og ber om sin del av rikdommen.

Kampen om mobilitet og sted, om hvem som skal befinne seg hvor når, om hvem som må reise og hvem som må bli – er uløselig knyttet til statsdannelsen og er en av statens sentrale styringsstrategier, enten det dreier seg om å flytte arbeidskraft der den er mest lønnsom, flytte arbeidet der det er billigst eller å flytte hærer for å sikre markeder og/eller innflytelse.

Men mobilitet er også en sentral strategi for å unngå kontroll og maktutøvelse, enten i form av motstand eller som unnvikelse. Kampen om mobilitet og sted er et uttrykk for maktrelasjoner på forskjellige skalnivå. Enten man flykter fra overgrep eller flytter på seg for å bedre sin livssituasjon – enten man blir forflyttet mot sin vilje eller gjør opprør mot maktutøvelse som utestenger en fra økonomiske og sosiale ressurser, er man på en eller annen måte innesluttet i maktrelasjoner.

Den kampen om *mobilitet og sted* vi ser i Europa nå er ikke noe nytt, men den representerer et omfang og bringer med seg endringer som utfordrer vår evne til å bedømme og forstå det som skjer (De Genova et al. 2016). Både fordi så mange kommer på en gang, fordi de kommer på nye måter og fordi de kommer fra nye steder sosialt og geografisk, men også fordi det faller sammen med så mange andre globale hendelser som beskrives som kritiske. En forskergruppe ved Kings College i London, «*The new keywords collective*», utfordrer den pågående politiske retorikken omkring disse forandringene med en rekke nettpublikasjoner. Kollektivet startet sin virksomhet etter Paris-massakren i 2015 og det er publikasjonen *Europe/Crisis. New keywords of 'the crisis' in and of 'Europe'* som bl.a. har inspirert denne artikkelen.

Spørsmålet jeg vil diskutere er: Hva kan antropologien bidra med for å opprettholde en kritisk distanse i slike «krisetider»? Med antropologien mener jeg antropologiske perspektiver enten de er utviklet innenfor fagtradisjonen eller i andre tradisjoner.

Den italienske filosofen Agamben (2013) peker på at kriseretorikken er blitt et styringsinstrument som legitimerer og begrunner politiske og økonomiske beslutninger, som i praksis fratrar borgerne deres beslutningsmuligheter.

Etter å ha arbeidet med migrasjons- og flyktningsspørsmål i mange år, hadde jeg ganske klare standpunkter når det gjelder migrasjons- og flyktningpolitikk. Men kriseretorikken som snart omfatter alle sider av samfunnslivet, fra økonomisk krise, klimakrise, EU-krise til krise i den muslimske verden, samme tid alminnelig- og farliggjør dagens flyktningssituasjon, og mørner meg for «nødvendig krisehåndtering» av den. Hva betyr det? Tvil er en nødvendig del av refleksjonsprosesser og store endringer krever nye virkemidler. Problemet oppstår når befolkningens toleranse for repressive midler, som økt grensekontroll, økt overvåking, væpning av politiet, strekkes over tid, ikke av overbevisning, men av usikkerhet og forvirring. Kriseretorikken kan med andre ord stå i veien for å opprettholde en uavhengig og kritisk sosial analyse av de forandringene vi ser i verden i dag.

Samtidig mobiliseres folkeengasjementet, sjelden er vi blitt vitne til en så omfattende mobilisering av hjelpere over hele Europa spesielt rettet mot syrerne. På den andre siden av denne folkelige mobiliseringen har vi sett land etter land stenge grensene og Norge har – ifølge ministeren – fått «Europas strengeste innvandringspolitikk» – med liten folkelig motstand. Kriseretorikken og kriseangsten ser ut til å svekke evnen vår til kritisk tenkning både i politikken og kanskje i akademia.

I det følgende skal jeg diskutere kriser og forholdet mellom begreper om mobilitet og migrasjon. Videre skal jeg diskutere tre overordnede tilnærminger jeg mener er spesielt viktige innenfor antropologiske perspektiver i perioder definert som krisetider: systematisk relasjonsperspektiv – analytisk relativisme og hardnakket fabulering.

KRISER OG KAMPEN OM POSISJON I EUROPEISK POLITISK DISKURS

Det er en blindvei å stille seg spørsmålet: Hva er en krise? – for så å lete opp definisjonene i ordbøkene inntil man finner en som passer til ens formål. Begrepsfetisjisme er troen på begrepenes iboende sannhet som kan lede til forståelse av virkeligheten. Krise er som allerede påpekt et begrep som brukes om ulike hendelser og stort sett av folk som driver med maktutøvelse på et eller annet nivå, og i helt banale sammenhenger som når folk som du og jeg kommer alt for sent til et viktig møte eller har gjort et eller annet uopprettelig. I medisinen brukes krise stort sett om et sykdomsforløp som er i ferd med å endre seg mot det bedre eller det verre – altså et medisinsk vendepunkt. En utbredt sosiologisk forståelse av krise dreier seg om oppløsning av sosiale relasjoner – i samfunn preget av store endringer der aktørene mister forutsigbarhet og handlingsvalg, men der krisen også åpner for endring og nye muligheter.

Når politikerne snakker om krise referer de stort sett til ganske forskjellige situasjoner der fellesnevneren er at det er en situasjon som er kommet ut av deres kontroll. Den pågående og tallmessige overveldende forflytningen av folk fra det fattige og ustabile sør til det velstående og stabile nord er en av de mange globale prosessene som er et eksempel på ukontrollerbare hendelser som har fått betegnelsen krise, og som dette innlegget altså handler om. Thomas Hylland Eriksen lanserte begrepet *overheating* for å gripe den økologiske, sosiale og økonomiske akselereringen av kontaktpunkter og relasjoner mellom for-

skjellige deler av verden, de økonomiske innbyrdes avhengighetene og den raske bokstavelige overopphetingen av lufta vi lever i. Overoppheting er et begrep som etter min mening svært presist griper europeeres opplevelse av tiden vi lever i, for hvem *sin krise er egentlig dette?* Er det flyktningenes krise, er det vanlige EU-borgeres krise eller er det statsledernes, regjeringen, hjelpeapparatet og velferdssystemets krise? Når Henrik Vigh i sin interessante artikkel «Crisis and Chronicity» (Vigh 2008) spør om vi bør se på langvarige kriser som det nye normale – aktualiserer han mitt spørsmål: Hvem sine kriser snakker vi om? Hvem definerer en situasjon som en krise og hvilken situasjon betegnes som kritisk og ikke minst; hva forstås med en normaltilstand for hvem, hvor? Vigh sitt argument er, slik jeg forstår det, at krise så å si er normaltilstanden i mange deler av verden, men allikevel ikke, etter som krise samtidig forstås som en oppløsning av det normale og forutsigbare der folks handlingsvalg innskrenkes. Men – når kriser går fra å være eksepsjonelle hendelser der en befolknings handlingsvalg forsvinner til å bli en del av normaliteten, når de rutineres ved at vi finner måter å håndtere dem på, for hvem er de da kriser? Og hvis de ikke lenger opplevs som kriser av dem som lever i denne tilstanden – hva kan vi bruke kriseretorikken til da? Og nok et spørsmål trenger seg på: Hva gjør krisebetegnelsen med vår forståelse av relasjoner?

Gatetiggerne fra Romania som lever fra hånd til munn i Norge og sover i skogen betegner ikke sin situasjon som en krise, selv om deres liv har alle tegn på en tilstand der det normale sosiale livet er snudd opp ned og livet er blitt mer uforutsigbart og truende. De er ikke fratatt sine handlingsmuligheter selv om de er begrensede, og de fleste av dem har alltid levd under begrensede muligheter kanskje enda mer enn de gjør som gatetiggere (Engbrigtsen 2012, 2014). Poenget er det Vigh (2008) også understreker: også under prekære forhold handler folk; Og den prekære situasjonen gatetiggerne lever under er et uttrykk for et handlingsvalg under enda mer prekære situasjoner i hjemlandet, reisen er en måte å håndtere en prekær situasjon på, der forutsigbarhet, orden og systematikk etterstrebes under de betingelsene som finnes. Folk som har kompetanse til å utholde gateliv og håndterer det uforutsigbare og uordentlige – kan velge det aktivt og gjøre det uforutsigbare forutsigbart.

Ved å beskrive deres liv som en kontinuerlig krise, reduserer vi dem til mer eller mindre handlingslammede objekter. Et interessant spørsmål er etter min mening hva krisebegrepet gjør. Hva innebærer det å posisjonere en situasjon som en krise? Holmes og Castañeda (2016) referer til Gramsci og diskuterer «a war on position» som den pågående kampen om symboler som legitimerer og transformerer politisk-økonomiske strukturer, der forsøk på å etablere hegemoniske forståelser alltid, i tråd med Gramscis hegemoniforståelse, blir utfordret og motarbeidet. Slik, ved å undersøke den *produktive* dimensjonen som skapes av det de betegner som «migrantenes autonome og subjektive manifestasjoner», utfordrer *The new keyword collective* politikernes doxiske forståelse av krise i forbindelse med den nye mobiliteten. De spør hva slags beslutningsmuligheter finnes, hvordan de utnyttes og hva som blir resultatet. Krisemetaforen kan overskygge, ikke bare det økonomisk-politiske grunnlaget for masse migrasjon, men også de nye rommene som produseres ved migrantenes kamp for retten til bevegelse mot nye steder. *The new keyword collective* lanserer det som fra politikernes side betegnes som en migrasjonskrise som nettopp; en *kamp om mobilitet og sted*. Ved å synliggjøre deres rolle som subjekter utvides migrantenes posisjon fra

offer for eksterne hendelser, til også agenter for endring. De greske sosiologene Papadopoulos og Tsianos går lenger og hevder at det de kaller den postnasjonale grensekontrollen der nasjonalstatenes og EUs grenser er flyttet til statene omkring, ikke må forstås som suverene staters forsøk på å utvide sitt maktområde. Det må heller forstås som en effekt av en kompleks kamp der det eksisterende kontrollregimet for mobilitet utfordres av flytende, uforutsigbare, hemmelige og kontekstavhengige former for mobilitet i alle retninger og ut fra alle posisjoner. Med andre ord hevder de at de-europeiseringen av grensepolitikken må sees fra subjektens perspektiv, fra dem som tvinger den fram. Istedenfor å se den nye illegale, hemmelige og ukontrollerbare mobiliteten som et uttrykk for krise – for mislykket grensekontroll, retter Papadopoulos og Tsianos oppmerksomheten mot *det* denne mobiliteten produserer; det er denne relasjonen mellom kontroll og «flukt» som de mener skaper stadig nye handlingsrom og muligheter for politisk endring. Samtidig understreker de at dette perspektivet ikke underslår nøden, livsfaren og fortvilelsen som følger denne formen for mobilitet.

MOBILITET OG MIGRASJON

Kampen om posisjon i innvandrerdebatten innebærer også hvordan migrantene skal forstås, hvorvidt de truer våre samfunn eller er til berikelse – hva deres fremmedhet innebærer: Kommer de som venner eller fiender; er de verdig trengende eller snyltere og kriminelle? Disse forskjellige egenskapene som tillegges migrantene, er en direkte følge av en politisk definert forståelse av migrasjon og krise – som noe nytt som er påført oss utenfra og som forårsaker et mulig sammenbrudd, ikke bare av grensene, men av «vår» – altså en slags generalisert europeisk livsform. Media, med sin katastrofedagsorden, spiller ofte en mer bekræftende enn kritisk rolle for denne retorikken.

Jeg vil hevde at også migrasjonsbegrepet med sin forankring i nettopp forestillinger om konflikt, brudd og kriser som grunnlag for folkeforflytninger, fungerer som en ytterligere bekræftelse på det ekstraordinære i situasjonen. Implisitt forstås migrasjon i all hovedsak som resultatet av noe som skjer utenfor vår verden, som noe temporært, som bryter med det sedvanlige som er det stasjonære; altså i seg selv en slags krise, ideer utviklet av Liisa Malkki som «sedentary metaphysics» allerede på 90-tallet (Malkki 1992). Malkkis poeng er at samfunnsforskere er blindet av en implisitt forståelse av samfunn som stedbundne. Migrasjonsbegrepet knytter dessuten migrasjon til kontroll som prosesser som ser ut til å høre naturlig sammen, og migranter blir per definisjon personer som må kontrolleres. Det kontrollregimet vi har i dag er imidlertid knyttet først og fremst til etablering og styrking av nasjonalstaten og til utvikling av moderne innvandringsstatistikk som ikke var etablert før på 1950-tallet (Take 2010, Niemi, Myhre og Kjeldstadli 2003).

Mot dette migrasjonsbegrepet vil jeg diskutere mobilitetsbegrepet med utgangspunkt i Deleuze og Guattaris (1986) *nomadologi*. Nomadologi (i lettversjon) refererer til en filosofi om det statiske og det bevegelige som gjensidig avhengige krefter både i materien – i den mentale og sosiale verden. Denne relasjonen er metaforisert som «nomaden»; alltid i sin bliven – i endring – bevegelse, og «staten» som væren, det statiske element – bevareren; to prinsipper eller krefter bundet sammen i uendelig avhengighet. Dette fremstår som en fornyet måte å snakke om forholdet mellom struktur og prosess, mer assosiativ enn i klassisk

sosiologisk teori. Nomaden i denne filosofien står ikke nødvendigvis for faktiske nomader, selv om de kan gjøre det, men for det ikke-normerte, udefinerte, uforutsigbare som opererer utenfor reguleringen og den kontrollen som betegner staten og det statlige. Slik representerer det nomadiske det Deleuze og Guattari kaller en krigsmaskin mot det regulerte, forutsigbare, statiske apparatet som staten representerer her. Nomaden er en krigsmaskin, ikke fordi hun erklærer krig, men fordi hun ikke lar seg kontrollere og underkaste og dermed utfordrer og undergraver statens kontrollerende funksjon. Staten forutsetter nomaden som nomaden forutsetter staten. Slik Deleuze og Guattaris «nomade» ikke står for faktiske nomader, står heller ikke «staten» nødvendigvis for faktiske stater, men for regulerende, kontrollerende og statiske prinsipper. Dette er ikke et normativt univers der staten står for det onde og nomaden for det gode. Nomaden kan i denne sammenhengen referere til folk/grupper/samfunn med nomadiske livsformer, som en del sigøyner- og andre befolkninger som motsetter seg og unngår statlig inkorporering, men også til internasjonale selskaper som opererer utenfor statlig kontroll, kriminelle bander, politiske opprørere og religiøse grupper som ISIS. ISIS er et godt eksempel på relasjonen mellom det bevegelige og det statiske. ISIS' mål er å styrte den etablerte orden for å etablere en egen stat. Ifølge tesen om det nomadiske og statlige blir det nomadiske før eller siden inkorporert i staten og staten utskiller før eller siden nomadiske krigsmaskiner.

Jeg skal se nærmere på dette analytiske paret videreført til vitenskapelig tenkning og praksis og hvorvidt denne tenkningen kan bidra med nye innsikter til begrepene migrasjon og mobilitet. Basert på ideene om det nomadiske og det statlige som forskjellige orienteringer i verden, diskuterer Deleuze og Guattari det de kaller statlig og nomadisk vitenskap. Statlig vitenskap betegnes ved sin interesse for teoremer og rasjonell orden, mens nomadisk vitenskap er interessert i utforskningen av problem som er affektive, følger intuisjonen (1986:19). Nomadisk vitenskap følger ideene og de skiftende erfaringene både til forskerne og de utforskede; den utvikler seg utenfor konvensjonene, på en svært forskjellig måte fra statlig vitenskap, som baserer seg på regler og konvensjoner. Men Deleuze og Guattari argumenterer for at nomadisk og statlig vitenskap er sammenkoplet. For å illustrere denne relasjonen bruker de «ingeniøren» som figurativt eksempel. Ingeniøren er en bricoleur; hun åpner nye verdener, eksperimenterer med nye former og nye materialer, men er begrenset av sluttproduktets strukturerende krav. I eksperimenteringen, i tilblivelsesprosessen, krysser hun grenser for eksisterende klassifikasjoner, men produktet blir til slutt inkorporert til en form; til væren og ikke tilblivelse, altså produkt, ikke prosess (Deleuze og Guattari 1986).

Distinksjonen mellom det statiske og det prosessuelle eller nomadiske belyser et generelt problem i samfunnsforskning i dag; relasjonen mellom, for enkelthets skyld, oppdragsforskning og fri forskning. Når forskningen eller forskere i økende grad blir avhengig av midler fra private og statlige organisasjoner for muligheten til å forske, når oppdragsgivere i økende grad påvirker og definerer hva slags forskningsspørsmål som skal reises og hvordan de skal forskes på, blir forskningen lett fanget inn av oppdragsgivernes modeller og blir et ledd i administrasjonen av staten. Myndigheters og private organisasjoners bestrebelser på å definere, merke, overvåke og kontrollere befolkningen mot disharmoni og for økt velferd og harmoni, gjennom forskningsbaserte tiltak, kan gjøre forskerne til statens ukritiske redskaper i stedet for dens kritiske voktere.

Slike tendenser vil jeg hevde gjør seg spesielt gjeldende i det vi kaller migrasjonsforskningen. Jeg ser begrepet migrasjon og migrasjonsforskning som definert av et dominerende politisk perspektiv på verden der nasjonalstaten utgjør det grunnleggende prinsippet. I denne sammenhengen betyr migrasjon først og fremst bevegelse mellom nasjonalstater, ofte i en retning. Begrepet forutsetter følgelig nasjonalstatens grenser og kontrollen av dem, som referanseramme. Denne rammen impliserer pre-definerte enheter, opptatthet av forskjeller og likheter og merking, med rettigheter, og med dokumentasjon: Det forutsetter med andre ord ideer om «oss» og «dem» og spørsmål og regulering av forholdet mellom disse (Lithman 2004, Audebert and Dorai 2010, Favell 2014). Migrasjonsperspektivet opererer med kategorier som legale og illegale migranter, flyktninger og «Schengentilfeller», som innebærer forskjellige livsbaner for dem som klassifiseres. Migrasjon er et begrep som lett innebærer et statisk og historieløst perspektiv på statens maktutøvelse. De begrepene, definisjonene og reguleringene vi har i dag, er imidlertid historisk spesifikke og uttrykk for spesifikke geopolitiske tilstander, som både er et resultat av nasjonalstatens konsolidering og globalisering (Audebert og Dorai 2010, Takle 2010).

For migrasjonspolitik, som i studier av migrasjon, blir videre *integrering* et nøkkelbegrep for å forstå relasjonen mellom de som kommer og de som er, sammen med ofte selvforklarende begreper som identitet, rasisme, etnisitet og diskriminering. Innenfor denne epistemologien betyr integrering stort sett ensidig inkorporasjon av enheter (innvandrere) inn i en gitt statisk kjerne: nasjonalstaten og dens verdier. At migrasjonsbegrepet er så predefinert og mettet med konnotasjoner, er kanskje en av årsakene til at migrasjonsforskningen har vært lite teoretisert. Dette perspektivet har fungert som en tvangstrøye som, etter min mening, har kvalt migrasjonsforskning og har ført til et vell av likeartede analyser av etniske minoriteter og deres vei inn i majoritetssamfunnet: integrasjonsstudier og forskjellige aspekter av «otherness». Min egen forskning er ikke noe unntak. Jeg påstår ikke at dette er uinteressant. Også interessant og nyskapende forskning er blitt til innenfor denne epistemologien. Men mange studier fører den politiske etterspørselen uten å stille spørsmål ved den grunnleggende epistemologien og de kategoriseringene den bygger på; i stor grad fordi det ikke gis rom for slike spørsmål innenfor oppdragsforskningens ofte trange økonomiske og konseptuelle rammer. Et eksempel her er en studie av returforberedende arbeid blant barnefamilier med avslag i mottak, der det politiske premisset for asylpolitikken inngikk som grunnlag for undersøkelsen (Winsvold 2010).

Begrepet migrasjon og forskning som ikke stiller spørsmål ved epistemologien som knytter seg til begrepet, ser jeg som et uttrykk for det Deleuze og Guattari refererer til som statlig epistemologi og vitenskap.

Mobilitet har det siste tiåret vært presentert som et alternativt begrep til migrasjon. Mobilitet som begrep fikk sin første akademiske berømmelse gjennom John Urrys bok *Sociology beyond Society* (Urry 2000), der han følger opp den nye åpenheten mot mobilitet som Malkki åpnet for på nittitallet (Malkki 1992). Malkkis diskusjon om hvordan nasjonalstaten, med sin vekt på sted og bofasthet definerte forståelsen av samfunn og relasjoner, åpnet det sosiale feltet for mobile livsformer og perspektiver på sosialt liv. Urry diskuterer mobilitet ikke bare som en livsform, og en empirisk realitet, men som en måte å tenke på. Urrys intensjon var å utvikle et begrep og en epistemologi som kunne bryte ut av sosiologiens begrensede kategorier som migrasjon, nomadisme og samfunn og

utvikle et begrep som omfavner alle former for bevegelse av gjenstander, folk, bilder og informasjon, samt forholdet mellom dem. Han proklamerte at det sosiale ikke lenger skulle sees som samfunn, men som mobilitet og at samfunn i fremtiden først og fremst vil bli en mektig nasjonal kraft for å kontrollere og moderere mobile krefter som undergraver dets grenser. Urry etterlyser utviklingen av sosiologiske metaforer som «fokuserer på bevegelse, mobilitet og tilfeldig organisering – heller enn på stillstand, struktur og sosial orden» (2000: 18).

Jeg ser Urrys begreper om mobilitet og samfunn og Deleuze and Guattaris ideer om nomaden og staten og deres gjensidige avhengighet, som parallelle perspektiver som kan inspirere til nye måter å tenke om det sosiale, om bevegelse og stillstand på og om sted.

Mobilitetsbegrepet preges også av politiske konnotasjoner, det er belemret med ideer om frihet, motstand og til dels romantiske forestillinger om det opprørske. Begrepet har i stor grad også vært knyttet til *aktørskap* og *valg*, der migrasjon har vært knyttet til tvang og nødvendighet. Mobilitet har tradisjonelt beskrevet bevegelsene til vestlige velutdannede arbeidstakere som flytter innen sitt eget land, innenfor Europa eller USA, og om den klasereisen som ofte følger med fysisk mobilitet. Slike normative positive og romantiske konnotasjoner kan sette grenser for interessante analyser. Mobilitet er meningsløst uten sin begrepspartner samfunn, eller stasis, da det er i relasjonen mellom det bevegelige og faste begge kategorier kan utforskes. Slik kan mobilitetsbegrepet overskride migrasjonens predefinerte kategorier og sammenhenger og se nye sammenhenger og skjulte relasjoner, ikke ved romantiske ideer om frihet og uavhengighet, men ved å synliggjøre og sammenstille forskjellige former for bevegelse og undersøke deres transformerende muligheter og resultater. Som en følge av Forskningsrådets evaluering av antropologi ble det i 2013 etablert et treårig forskernettverk med Etnografisk avdeling ved Kulturhistorisk museum, Institutt for sosialantropologi ved NTNU og Migrasjonsseksjonen ved NOVA. Basert på egen tidligere produsert etnografi skulle nettverket utforske mobilitetsperspektivets muligheter. Dette samarbeidet åpnet for bl.a. å sammenstille mobilitet i slektskapsnettverk i Zambia, narrativer, ritualer, erfaringer og forhåpninger omkring reiser og mobilitet blant folk på Zanzibar, med sigøynerebefolknings mobile habitus og kontroll av den, og horisontal og vertikal mobilitet blant sanfolk i Namibia. Dette er ikke noe nytt i antropologien, men det var nytt for oss, og i alle fall for noen av oss åpnet det for å se empirien vår på nye måter. Både nomadisme og mobilitet åpner for å betrakte all bevegelse som sammenlignbar, for å se forholdet mellom sted og mobilitet i andre termer enn integrering, for å stille spørsmål om sammenhengen mellom sosial og fysisk mobilitet og mellom mental og fysisk mobilitet. Perspektivene åpner også for å utforske de bølgende vekselvirkningene mellom bevegelse og stillstand, som f.eks. mobilitet og bofasthet, i lange tidsperspektiv.

Som de fleste begrep står også mobilitet, som nomadisme, i fare for å bli inkorporert i det statlige prosjektet, for å bli lukket inne i pre-definerte og standardiserte rammer. For å opprettholde det prosessuelle aspektet ved mobilitetsbegrepet må det utvikle sitt kritiske potensial som et flertydig, relasjonelt, vagt og «becoming», alltid uferdig, begrep.

Papadopoulos og Tsianos spørsmål, sitert ovenfor, om hva som produseres ved migran-tenes motstand mot grensekontrollen som etableres og endres over hele det europeiske fastlandet og langt utenfor, er et forskningsspørsmål i nomadologisk ånd. Spørsmålet tyde-

liggjør kampen mellom de mobile massene og den konformerende staten som en relasjon der begge parter er aktører som påvirker fremtiden og som kan transformere den.

I det følgende vil jeg diskutere det jeg mener er antropologiens viktigste tilnærminger i disse overopphetedede tider.

SYSTEMATISK RELASJONSPERSPEKTIV – ESSENS OG PROSESS

Et systematisk relasjonsperspektiv understreker nødvendigheten av å se alle fenomen som knyttet til andre i gjensidig avhengige relasjoner. Dette perspektivet insisterer på prosess og substans som gjensidig avhengige fenomen der alle parter i en sosial relasjon opptrer som en eller annen form for agenter eller med muligheter for agens – enten de er mennesker, dyr eller gjenstander. Jeg skal ikke gå inn på *Action network theory* her, men også Bateson (1972) stilte spørsmål ved relasjoner, eksemplifisert ved relasjonen mellom den blinde mannen og den hvite stokken hans. Bateson stiller spørsmålet om hvor blindheten stanser, og argumenterer for at den blindes sanseapparat, stokken og omgivelsene inngår i en hermeneutisk relasjon.

Et relasjonelt perspektiv er også kjernen i Norbert Elias' sosiologi. Han påpeker at alle beslutninger, uansett om de ser ut til å komme fra herskere og tyranner, alltid er kompromisser av relasjoner. Han peker på hvordan substansiell tenkning primært er dypt forankret i vestlige språk:

Our languages are constructed such that we can only express constant movement or constant change in ways, which imply that it has the character of an isolated object at rest, and then, almost as an afterthought, adding the verb, which expresses the fact that the thing with its character is now changing. For ex. standing by a river, we see the perpetual flowing of the water. But to grasp it conceptually, and to communicate it to others, we do not think and say: 'Look at the perpetual flowing of the water ...' we say 'look how fast the river is flowing' and we say: 'The wind is blowing' – as if the wind was actually a thing at rest which, at a given point in time, begins to move and blow. We speak as if a wind could exist that did not blow. This reduction of processes to static conditions, which we shall call 'process reduction'! for short, appears self-explanatory to people who have grown up with such languages' (Elias 1978:111-12).

Forståelsen av at sosialt liv består av relasjoner og aktører som handler og forhandler, er ikke noen ny oppdagelse i samfunnsforskningen. Fredrik Barths mest signifikante arbeid synliggjør at etnisitet, som før ble forstått som bestående av noen kollektive essenser, er en relasjon og at etnisk identitet forhandles mellom aktører.

Konsekvensen av dette grunnperspektivet for beskrivelse og analyse av menneskelige samfunn er imidlertid ikke alltid like opplagt. Perspektivet utfordrer faktisk det meste av det jeg har gjort som forsker. Som sagt er mye migrasjonsforskning konsentrert om én befolknings tilpasning eller mangel på tilpasning i hovedsak til majoritetssamfunnet, med vekt på prosesser innenfor den studerte befolkningen. Gjennom i hovedsak intervju som metode har migrasjonsforskere forsøkt å få en forståelse av signifikante strukturer, mekanismer og sosiale relasjoner som informantene inngår i og hvordan de snakker og tenker om disse. Stort sett har problematikken alltid hatt som utgangspunkt et sett av definerte enheter eller grupper. Jeg har studert hva somaliske ungdommer sier om å være somalisk

ungdom, og somaliskhet som en dynamisk relasjon. Jeg har studert hva helsesøstre mener om å være helsesøstre i flerkulturelle bydeler, hvordan beboere på Tøyen og Stovner liker og bruker nabolaget sitt: altså vinden som blåser og elven som renner. Bare sjelden har jeg studert bevegelsene i seg selv, relasjonene, interaksjonen og nettverkene som dannes mellom posisjoner og identiteter som blir forhandlet fram. Ikke fordi jeg ikke har villet, men fordi oppdraget lett begrenser metodene og fantasien. Bare unntaksvis har migrasjonsforskere generelt stilt spørsmål ved pre-definerte kategorier og kartlagt informantenes signifikante relasjoner i sitt felt, for så å studere disse relasjonene og forhandlingene. Et av problemene med å studere sosiale nettverk er nettopp å avgrense hvilke relasjoner som er signifikante i det feltet man studerer. Før jeg dro på feltarbeid i Romania forklarte H. Eidheim meg at jeg måtte følge maten, hvor den kom fra og hvordan den ble produsert, tilberedt og delt. På den måten ville jeg forstå de signifikante relasjonene og samfunnet. Da jeg kom til landsbyen i Romania ble jeg i stedet forblindet av enhetene; det som allerede var definert som den rumenske hovedlandsbyen og sigøynerlandsbyen og hvem som var definert som sigøynere og hvem ikke. Først den siste uken av feltarbeidet oppdaget jeg de til dels flytende etniske identitetene, og relasjonen som fløt mellom sigøynerne og den rumenske befolkning som bodde i en liten unnselig landsby jeg inntil da ikke hadde viet noen oppmerksomhet. Disse relasjonene viste seg like signifikante for å forstå sigøynerne og den rumenske landsbyen, relasjonen mellom dem og begge parters selvforståelse, som relasjoner mellom den definerte hovedlandsbyen og sigøynerne som jeg studerte (Engebriksen 2007).

Et systematisk relasjonsperspektiv mener jeg er antropologiens viktigste gave til migrasjonsforskningen, ikke fordi det er nytt eller unikt for antropologi, men fordi deltakende observasjon, antropologisk metode, er utviklet for å forstå relasjoner, interaksjon, nettverk og flyt, og i alle fall er nødvendig for å forstå hvordan kompromisser nås og derved hvordan gjensidig avhengighet definerer samfunn og mellommenneskelige relasjoner.

I migrasjonsforskningen er utfordringen å stille spørsmålene ved de enhetene og kategoriene som migrasjonsbegrepet naturaliserer gjennom å se hva forflytning av mennesker gjør. Hva forflytningene av folk og folk som flytter produserer gjennom forhandling og handling. Sosiologene Papadopoulos og Tsianos (2007) har tatt denne oppfordringen, og studerer de politiske implikasjonene av det de kaller umerkelighet/usynlighet gjennom å utforske gryende former for interaksjon, samarbeid og nettverk blant stort sett migranter uten juridisk status. Deres poeng er at migrasjon må forstås som en aktiv omrokking av posisjoner og sosialt rom – en kamp mellom sted og mobilitet – der migranter ved å være deltakere i store sosiale nettverk er med på å utfordre og forandre makthavernes kontroll av befolkningen som i siste instans handler om å kontrollere hvert individs bevegelser.

De fattige arbeidssøkende og tiggende øst- og sør-europeerne vi har sett i Norge og i Europa generelt de siste årene, eksemplifiserer disse perspektivene. Disse migrantene er udefinerbare ved at de faller mellom juridiske folkerettslige stoler, de som ikke søker arbeid, er juridisk sett turister, men har ikke som turister midler til livsopphold. De er ikke sosialklienter, men gjennom at de lever i elendighet på gata forhandles det fram sosiale tilbud som før ikke eksisterte. Tilsynelatende endrer ikke deres situasjon seg mye i Norge, men denne migrasjonen har tvunget fram nye diskusjoner og forhandlinger mellom nasjo-

nale myndigheter og Europarådet om deres rettigheter og hva slags vilkår de skal tilbys, ikke bare i Norge, men i hele EU og i hjemlandet. På den ene siden representerer denne migrasjonen fluktlinjer fra fattigdommen og ensformigheten i hjemlandet, på den andre siden endrer den majoritetenes selvforståelse som EU-borgere, fordi fattige tiggere bryter forestillingen om EU som et relativt likeverdig fellesskap. Samtidig representerer motstanden mot denne migrasjonen et sammenbrudd i forestillingen om Europa som internt åpen for gjensidig migrasjon; altså mobilitet i EU-terminologi.

Et systematisk relasjonsperspektiv utfordrer de rådende kriseforståelsene ved å rette oppmerksomheten mot de relasjonene som skaper krisen, den utfordrer definisjonen av en krise ved å stille spørsmål ved selve kategorien og hvem som definerer en sosial situasjon som en krise og hvorfor.

Min neste oppfordring gjelder nødvendigheten av å fastholde og å utvikle analytisk relativisme som en motvekt mot entydige fortolkninger av sosiale fenomen.

ANALYTISK RELATIVISME

Hvis antropologifagets metodologiske grunntanke er basert på en relasjon mellom forsker og informanter, er empati en forutsetning. Hvis relativisme er en forutsetning for empati, betyr det at det nødvendigvis er en motsetning mellom en realistisk og en normativ tilnærming? Er det mulig å gå inn i en empatisk relasjon uten etiske/normative vurderinger? Er det en nødvendig motsetning mellom en relativistisk og en normativ tilnærming? Feltarbeid er alltid en form for intervensjon der moraliteter møtes. Relasjoner er alltid definert av makt på en eller annen måte, men hvordan de forstås og hvordan maktrelasjoner uttrykkes kan bare avdekkes empirisk. Under feltarbeid i Romania brøt jeg, slik mange antropologer har beskrevet, det jeg oppfattet som en uskreven regel om respekt for informantenes verdensbilde. Jeg utfordret mine rumenske samtalepartnere for eksempel ved å protestere på deres forestillinger om at jødene hadde drept Jesus og derfor måtte fordømmes til evig tid. De ble provosert av mine innvendinger, ettersom de aldri hadde hørt dem før, og vi fikk interessante samtaler. Slik lærte jeg mer om deres forestillinger og de av mine. Med andre ord vil jeg hevde at jeg gjennom slike diskusjoner utviklet en mer grundig relativistisk tilnærming ved å utfordre deres moralske univers, og de fikk noe nytt å tenke på. Det kan innvendes at jeg misbrukte min makt som hvit akademiker til å påvirke mine informanter, men makt er både en statisk og en dynamisk dimensjon mellom parter. Det er et empirisk spørsmål hvordan disse dimensjonene opptrer i en relasjon. Strukturelt sett var jeg som hvit borger av Norge langt mer velstående og generelt innflytelsesrik enn mine informanter, men denne strukturelle overlegenheten var bare delvis en maktfaktor i landsbyen hvor jeg var gjest og mer avhengig av mine verter enn de av meg. Hvis antropologisk metode forutsetter en forståelse av at informanter ikke skal konfronteres med forskerens moralske vurderinger, men beskyttes mot dem, har faget konstruert en paternalistisk innstilling som hemmer mer enn fremmer kommunikasjon. Relativisme innebærer å ta den andres perspektiv, men ikke for å underkjenne sitt eget.

Richard Feinberg skriver i en artikkel i *Anthropological Quarterly* (Feinberg 2007) at det ikke er relativisme, men kultur som er det største problemet i kulturrelativisme. Med et statisk essensialiserende kulturbegrep som tankeredskap blir bevaringstanken viktig. Da må

antropologen gå på sokkelesten inn i «fremmede kulturer» for ikke å knuse porselenet som skal bringes uskadet hjem for å studeres nærmere. Feinbergs konklusjon er kanskje litt unnvikende; at kulturrelativisme ikke er en konklusjon av dataene våre, men et verktøy for datainnsamling og fortolkning. Jeg vil imidlertid hevde at også i analysene våre er empati en forutsetning for å formidle våre informanternes livsverden på en måte som respekterer den.

Geertz advarte mot det han kalte *provinsialisme* og hevdet at antropologer må være villige til å være kulturrelativister; legge fra oss så mange essensielle forestillinger vi kan og forstå handlinger i vid forstand ut fra de premissene og forutsetninger som de foregår innenfor, og han spør i sin artikkel «Anti Anti-relativism» fra 1984: *Hva er alternativet til relativisme?* Dersom man nekter å ta den andres perspektiv – enten det er en ektefelle, ens barn eller ens informanter – blir hvert menneske en øy med liten kraft til å nå andre. Når antropologer skal tre ut av sin betraktende rolle og involvere seg i praktisk politisk arbeid, er ikke det mulig uten analytisk relativisme som må innebære en kontinuerlig balansegang mellom det statiske og det bevegelige – det analytiske og det normative i interaksjon med omverdenen. Dette er en vanskelig posisjon uten noen fasit. På en av de første faglige samlingene jeg var med på som antropologistudent fortalte to antropologer om sitt feltarbeid på en misjonsstasjon i Amazonas og spesielt om et etisk dilemma de ble stilt overfor:

En kvinne hadde mistet ektemann og far til barnet sitt – en toårig jente – og hadde flyttet inn med en ny mann. Den nye mannen anerkjente imidlertid ikke dette barnet og en dag overrasket misjonæren på stedet moren i ferd med å ta livet av barnet. Hun grep inn og reddet barnet, men det førte ikke til at den nye ektemannen aksepterte det. I stedet ble det gående uten tilhørighet noen steder og fikk litt mat her og litt der. Resultatet av denne etisk gode handlingen var at barnet vokste opp underernært og uten familie og etter antropologenes vurdering med små sjanser til å overleve.

Poenget med historien var hvordan manglende relativisme, dvs. kunnskap og forståelse for det samfunnet de arbeidet i, førte til en situasjon som kanskje var verre enn alternativet eller kanskje ikke. Balansen mellom en relativistisk innlevelse og normativ handling er ikke gitt.

Analytisk relativisme innebærer ikke bare relativisme som forskningsmetode, men som analytisk perspektiv der informantens livsverden og praksis blir det som forklares og forsvares i all sin nyanse som nettopp «deres» perspektiv. Analytisk relativisme innebærer ikke at «alt er like bra», men at alt må forstås og forklares *på sine egne premisser*.

Et systematisk relasjonsperspektiv er knyttet tett sammen med analytisk relativisme fordi det relasjonelle perspektivet alltid forutsetter den annens perspektiv som en del av ens eget og som et nødvendig korrektiv til ens eget.

Som avslutning vil jeg diskutere nødvendigheten av fabulering og spekulasjon som redskaper til ny innsikt i sosiale fenomener.

HARDNAKKET FABULISME

«Hva må gjøres?» er et spørsmål som rir migrasjonsforskning som en mare hevder Bridget Anderson i en kritisk dialog med Joseph Carens (Anderson 2015a og b, Carens 2015a og b). Hun legger til at akademikere er under konstant press om å forholde seg til det som i offentlige debatter ofte omtales som den «virkelige verden», og oppfordres til å «levere mat-

nyttig og dermed policy relevant forskning» som kan løse problemene eller iallfall peke på faktiske samfunnsmessige sammenhenger og løsninger». Nettopp i perioder definert som «krisetid» er migrasjonsstudier privilegerte i den forstand at de utløser midler, sammen med kriminalitets- og ekstremismeforskning. Anderson peker imidlertid, i likhet med meg her, på farene ved en slik situasjon, spesielt ved at forskning blir formet av oppdragsgivernes politiske agenda og derved mister sin samfunnsmessige betydning som kritisk element. Hun svarer på en kritikk fra Joseph Carens av hennes bok *'US and Them'? The dangerous Politics of Immigration Control* (Anderson 2015b). Etter en lang og rosende omtale av Andersons bok påpeker Carens det han ser som hennes beklagelige mangel på vilje til å presentere det hun mener ville være en bedre migrasjonspolitikken enn den hun kritiserer. Anderson virker i det hele tatt uvillig, sier Carens (2015a), til å behandle spørsmålet: *Hva bør gjøres?* Anderson repliserer (2015b): *Hva bør gjøres med hva?* Og påpeker at mens migrasjon, særlig i perioder der den øker, beskrives som grunnleggende nedbrytende av alle sider av samfunnet, er det vi omtaler i dag som migrasjon en del av menneskenes historie; det er en historie om mobilitet. Spørsmålet vi må stille oss når det at mennesker flytter på seg blir formulert som migrasjon, er hvilke forhandlinger som gjør et individ til en migrant, hvem som fører disse forhandlingene og hvordan fenomen og individer som defineres som migrasjon og migranter ofte tilslører de komplekse historiske sosiale og politiske relasjonene mobiliteten inngår i. Hun peker på fenomen som fattigdom og «trafficking» som knyttes til migrasjon, men som heller bør knyttes til generelle fordelingsproblemer, til ulike maktrelasjoner, til undertrykkelse og utnyttning, og til et arbeidsliv som ikke fungerer. Bridget Anderson avslutter sitt forsvar med at hun som universitetsansatt, og ikke som politiker, nettopp skal bevege seg utover statens og samfunnets hegemoniske agenda og være «urealistisk» og fri til å *fabulere* om andre sosiale og politiske scenarier, om en helt annen verden, for så å dele denne fabuleringen med andre.

I samme ånd som Anderson forsvarer Papadopoulos og Tsianos sitt fokus på hva den illegale migrasjonen skaper av nye relasjoner og politisk endring:

Of course migration's weapon of imperceptibility does not always succeed, it is a route without guarantees, it involves pain, suffering hunger, desperation, torture even death of thousands of people in sunken ships into the oceans of earth. But in this text we deliberately decided not to present migration once again as a humanitarian scandal or as a deviation from the evolutionist human rights doctrine of western modernity. Is it a coincidence that the widespread images of migration in the media and public discourse as a monstrous tragedy supply *equally* the ubiquitous humanitarian discourses as well as the xenophobic and racist politics of forced repatriation? (2007:230).

Jeg vil avslutte artikkelen med en oppfordring til nettopp i urolige tider som disse, å fabulere, med det mener jeg å gå bak predefinerte begreper som *kriser* som lett låser oss til enkle årsakssammenhenger. Først ved å undersøke relasjonene og prosessene, ved å bruke antropologisk perspektiv til å studere og ta innover oss andres erfaringer og livsverdener, kan vi åpne felt og se nye sammenhenger. Ved å stille spørsmål ved, og å undersøke som Elias, ikke elven som renner, og vinden som blåser, men bevegelsene i seg selv, vil nye sammenhenger dukke opp. Som Papadopoulos og Tsianos kan vi hengi oss til nomadisk forskning og analyse, som oppløser essensene og ser bevegelsene mellom dem som konstituerende

for sosialt liv, og helst i kombinasjon med det Eldar Bråten (2015) har kalt «gråsteinsetnografi».

REFERANSER

- Agamben, G. 2013 The Endless Crisis as an Instrument of Power: In Conversation with Giorgio Agamben, Verso Blog (04 June 2013).
- Anderson, B. (2015a). The Ethics of Immigration. By Carens Joseph H. (New York: Oxford University Press, 2013.) *Perspectives on Politics*, 13(3), 815–817. doi:10.1017/S1537592715001425
- Anderson, B. (2015b). Response to Joseph H. Carens' review of Us & Them? The Dangerous Politics of Immigration Control. *Perspectives on Politics*, 13(3), 819–819. doi:10.1017/S1537592715001450
- Audebert, C. og M. K. Dorai 2010 International migration in the era of globalisation: recent issues and new concerns for research. *Migration in a Globalised World*.
- Bateson, G. 1972 *Steps to an ecology of mind: Collected essays in anthropology, psychiatry, evolution, and epistemology*. University of Chicago Press.
- Bråten, E. 2015 Spørsmål om «ontology» – Momenter til en realistisk antropologi. *Norsk antropologisk tidsskrift*, nr. 2, 26. årgang, 162–176.
- Carens, J. (2015a). Us & Them? The Dangerous Politics of Immigration Control. By Anderson Bridget (Oxford: Oxford University Press, 2013). *Perspectives on Politics*, 13(3), 817–819. doi:10.1017/S1537592715001449
- Carens, J. (2015b). Response to Bridget Anderson's review of The Ethics of Immigration. *Perspectives on Politics*, 13(3), 817–817. doi:10.1017/S1537592715001437
- De Genova, N. et al. 2016 Europe/Crisis: New Keywords of «the Crisis» in and of «Europe». Near Futures Online. https://pure.uva.nl/ws/files/9242843/PDF_New_Keywords_Collective_12.pdf
- Deleuze, G. and F. Guattari 1986 *Nomadology: The war machine*. New York: Semiotext(e)
- Elias, N. 1978. *What Is Sociology?* New York: Columbia University Press.
- Engebriqtsen, A. I. 2007 *Exploring Gypsiness. Power, Exchange and Interdependence in a Transylvanian Village*. N.Y.-Oxford, Berghahn Books.
- Engebriqtsen, A. I. 2012 Tiggerbander og kriminelle bakmenn eller fattige EU-borgere? Myter og realiteter om utenlandske tiggere i Oslo. NOVA Notat. N. N. S. Research. Oslo, Norwegian Social Research.
- Engebriqtsen, A. I. 2014 Gateliv. Kartlegging av situasjonen til utenlandske personer som tigger. NOVA Rapport 7/14. NOVA. Oslo, NOVA Norwegian Social Research.
- Favell, A. 2014 The fourth freedom: Theories of migration and mobilities in 'neo-liberal' Europe. *European Journal of Social Theory*: Vol. 17(3): 275–289.
- Feinberg, R. 2007 Dialectics of culture: Relativism in popular and anthropological discourse. *Anthropological Quarterly* 80(3): 777–790.
- Geertz, C. 1984 Distinguished lecture: anti anti-relativism. *American anthropologist* 86(2): 263–278.
- Holmes, S. M. og H. Castaneda 2016 Representing the «European refugee crisis» in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death. *American Ethnologist* 43(1): 12–24.
- Lithman, Y. 2004 When researchers disagree. Epistemology, multiculturalism, universities and the state. *Ethnicities* 4(2): 155–184.
- Malkki, L. 1992 National geographic: the rooting of peoples and the territorialization of national identity among scholars and refugees. *Cultural anthropology* 7(1): 24–44.
- Niemi, Einar, Jan Eivind Myhre og Knut Kjelstadli (2003): *I nasjonalstatens tid 1814–1940. Norsk innvandringshistorie*, bind 2. Oslo: Pax.
- Papadopoulos, D. og V. Tsianos 2007 The Autonomy of Migration: The Animals of Undocumented Mobility. I *Deleuzian Encounters. Studies in Contemporary Social Issues* Hickey-Moody, A. og P.

- Malins (red.) Basingstoke:, Palgrave Macmillan.
- Takle, M. 2010 National reproduction: Norway's new national library. *Nations and Nationalism* **16**(4): 753–773.
- Urry, J. 2000 *Sociology beyond societies. Mobilities for the twenty-first century*. London, New York, Routledge.
- Vigh, H. 2008 Crisis and chronicity: Anthropological perspectives on continuous conflict and decline. *Ethnos* **73**(1): 5–24.
- Winsvold, A. og A. I. Engebriksen 2010 For barnas skyld. En undersøkelse av returforberedende arbeid med barnefamilier på asylmottak – med forslag til nye metoder og arbeidsformer. NOVA Rapport 17/10. N. N. S. Research. Oslo Norwegian Social Research: 163.